

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY
AND INTERNATIONAL RELATIONS

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM WIEDZY
O ŚWIECIE

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

Volume XIV

OLD MAP AS A KNOWLEDGE
SOURCE ABOUT THE WORLD

Proceedings from the 22nd All-Polish
Conference of the Historians of Cartography

Pobierowo 11 – 13 October 2007

Poświęcamy pamięci
Profesora MIECZYSLAWA STELMACHA
Redaktorzy

Edited by
STANISŁAW ALEXANDROWICZ AND RADOŚLAW SKRYCKI

SZCZECIN 2008

INSTYTUT HISTORII NAUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII

UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW
MIĘDZYNARODOWYCH

Opracowanie redakcyjne
STANISŁAW ALEXANDROWICZ, RADOŚLAW SKRYCKI

Opracowanie techniczne
Dorota KOZŁOWSKA, JERZY OSTROWSKI

Projekt okładki
DARIUSZ KOZŁOWSKI

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:
AUTORZY

Skład komputerowy
Dorota KOZŁOWSKA

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM
WIEDZY O ŚWIECIE

Materiały z XXII Ogólnopolskiej
Konferencji Historyków Kartografii

Pobierowo 11 – 13 października 2007 r.

Publikacja dofinansowana ze środków Uniwersytetu Szczecińskiego

© Copyright by: IHN PAN, US, 2008

Pod redakcją
STANISŁAWA ALEXANDROWICZA I RADOŚLAWA SKRYCKIEGO

ISSN: 0138-0850

SPIS TREŚCI

<i>Stanisław Alexandrowicz, Radosław Skrycki</i> – PRZEDMOWA	9
<i>Radosław Gaziński</i> – MIECZYSLAW STELMACH (1947-2000), ARCHIWISTA, HISTORYK I HISTORYK KARTOGRAFII	15
BIBLIOGRAFIA PRAC PROF. MIECZYSLAWA STELMACHA (zestawiła Agnieszka Chlebowska)	19

Mapa jako źródło historyczne

<i>Stanisław Alexandrowicz</i> – WYKORZYSTANIE ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH W BADANIACH NAD HISTORIĄ POLSKI XVI I XVII WIEKU	29
<i>Wojciech Iwańczak</i> – KILKA UWAG O DAWNEJ MAPIE JAKO ŹRÓDŁE HISTORYCZNYM	51
<i>Bogdan Wołak</i> – BADANIE DYNAMIKI ZJAWISK NA PODSTAWIE KART KATASTRALNYCH I MAP EWIDENCYJNYCH	61
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – MATERIAŁY I TECHNIKI WYKONYWANIA MAP OD STAROŻYTNOŚCI DO XVIII WIEKU	71
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – GRYN SZPAN – ZIELONY PIGMENT STOSOWANY DO KOLOROWANIA MAP I JEGO WPŁYW NA STAN ZACHOWANIA ZABYTEKÓW KARTOGRAFICZNYCH	87

Historia kartografii powszechnej

<i>Rafał Simiński</i> – OBRAZ ZIEM INFLANCKICH W ŚWIEŁIE KARTOGRAFII I KRONIKARSTWA EUROPY ZACHODNIEJ OKRESU ŚREDNIOWIECZA	105
<i>Lucyna Szaniawska</i> – PIĘCSETLECIE NAZWY AMERYKA. ZMIANY NAZWY ORAZ EWOLUCJA OBRAZU AMERYKI NA MAPACH PUBLIKOWANYCH W SZESNASTOWIECZNEJ EUROPIE	119
<i>Krzysztof Szykuła</i> – PROJEKT MONOGRAFII I FAKSYMILOWEGO WYDANIA MAPY JENKINSONA Z 1562 ROKU	149

SPIS TREŚCI	7
-------------------	---

<i>Jerzy Czajewski</i> – DELIMITACJA ROZBIOROWEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ Z ROSJĄ W ŚWIEŁIE DOKUMENTÓW I MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH	329
<i>Piotr Grabowski</i> – OKOLICZNOŚCIOWA MAPA POLSKI Z 1910 ROKU JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI HISTORYCZNYCH I DYDAKTYCZNYCH ..	347
<i>Dorota Borowicz</i> – DAWNE MAPY NARODOWOŚCIOWE GÓRNEGO ŚLĄSKA ODBICIEM DZIEJÓW POLITYCZNYCH REGIONU	359
<i>Ewa Szynkiewicz</i> – DAWNE MAPY ŚLĄSKA JAKO DOKUMENTY ZMIAN ZACHODZĄCYCH W TERENIE	375
<i>Jerzy Ostrowski</i> – OGÓLNOPOLSKIE KONFERENCJE HISTORYKÓW KARTOGRAFII W LATACH 1975–2007 – PRZEGLĄD CHRONOLOGICZNO-TEMATYCZNY	391

<i>Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar</i> – BEAUPLAN'S CARTOGRAPHIC LABOURS IN FRANCE: THE MAPS OF NORMANDY AND BRITTANY	161
--	-----

<i>Margarita Barzdeviča</i> – MAPS AND PLANS OF RIGA FROM THE 17TH CENTURY AS SOURCES OF INFORMATION FOR THE RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY	183
--	-----

<i>Radosław Skrycki</i> – MAPA JAKO NARZĘDZIE PROPAGANDY (NA PRZYKŁADZIE MAPY BRANDENBURGII JACOBA PAULA VON GUNDLINGA Z 1724 ROKU)	197
---	-----

<i>Andrzej Konias</i> – „KARTOGRAFIA TOPOGRAFICZNA PAŃSTWA I ZABORU PRUSKIEGO OD II POŁOWY XVIII W. DO I POŁOWY XX W.” – PROBLEMATYKA PROJEKTU NAUKOWO-BADAWCZEGO	207
---	-----

Historia kartografii ziem polskich

<i>Henryk Rutkowski</i> – POLSKA NA WYBRANYCH MAPACH Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI WIEKU	221
--	-----

<i>Jarosław Łuczyński</i> – OBRAZ I TEKST NA XVI-WIECZNYCH MAPACH RZECZYPOSPOLITEJ	235
---	-----

<i>Małgorzata Gałęziowska</i> – SYMBOLICZNE TREŚCI W KARTOGRAFII NA PRZYKŁADZIE MAP PRUS KASPIRA HENNEBERGERA I ICH PÓŹNIEJSZYCH OPRACOWAŃ JAKO PODSTAWA KOMUNIKACJI I PRZEKAZ WIEDZY O ŚWIECIE	249
--	-----

<i>Wiesław Sieradzan</i> – KARTOGRAFIA GRUDZIĄDZA XVII-XX WIEKU JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O MIEŚCIE I OKOLICY	265
---	-----

<i>Krzysztof Strzelecki</i> – WARTOŚCI POZNAWCZE 12-ARKUSZOWEJ MAPY WISŁY F.F. CZAKIEGO Z PIERWSZEJ POŁOWY XVIII WIEKU W ŚWIEŁIE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ. PROBLEMATYKA NAUKOWO-BADAWCZA	275
--	-----

<i>Bogumił Szady</i> – MAPA UNICKIEJ DIECEZJI CHEŁMSKIEJ Z 1782 ROKU JAKO PRZYKŁAD KARTOGRAFII WYZNANIOWEJ	297
---	-----

<i>Paweł E. Wespiański</i> – MAPY I PLANY WARSZAWY W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU	319
--	-----

Radosław Skrycki
Uniwersytet Szczeciński

MAPA JAKO NARZĘDZIE PROPAGANDY (NA PRZYKŁADZIE MAPY BRANDENBURGII JACOBA PAULA VON GUNDLINGA Z 1724 ROKU)

Dawna mapa coraz częściej staje się przedmiotem badań, które wychodzą poza ramy wąskiego i tradycyjnego rozumienia przekazu kartograficznego. Już nie tylko ustalenie poprawności kartometrycznej lub wzajemnych filiacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi kartografikami, ale także przekaz ikonograficzny czy nawet szerzej – pozageograficzny kontekst mapy staje się przedmiotem zainteresowania badaczy. Jak szerokie jest to spectrum badawcze, niech świadczy obecność na ostatniej, XXII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii zarówno historyków (różnych specjalizacji i epok) jak i socjologów, geografów czy kartografów. W odniesieniu do dawnych map, szczególnie powstałych w okresie umownie acz nieprecyzyjnie nazwanym przedpomiarowym, bardzo często te właśnie, zdawać by się mogło niemerytoryczne i drugorzędne cechy przynoszą nam najwięcej informacji o prezentowanym regionie. Kwestią jest tylko nastawienie wynikające z celu poszukiwań i warsztat czytającego mapę, by spośród wielu informacji, często zawoalowanych i trudnych do jednoznacznej interpretacji, wyłuskać te najistotniejsze, dające możliwie pełny pogląd nie tylko o kartowanym obszarze, ale i o celu wykonania mapy. Bo że częstokroć powstawały one w jakimś konkretnym celu, niekoniecznie utylitarnym w dzisiejszym rozumieniu praktycznego wykorzystania – to pewne.

Niniejszy artykuł ma za zadanie wskazać na rzadko podejmowaną problematykę, mianowicie wykorzystania mapy jako narzędzia propagandowego w rękach władcy lub kręgów zbliżonych do władzy, przy czym przez „propagandę” rozumiemy tu zespół działań podejmowanych w celu przekonania, a w dalszej perspektywie pozyskania adresata przekazu propagandowego do pewnych idei. W tym konkretnym przypadku idee te związane są z budowanymi właśnie, nowymi strukturami państwa, z postawą i pozycją władcy w ramach tychże oraz osobą twórcy

mapy. Celowo też użyto terminu „władca” a nie „państwo”, co wyjaśnia charakter rządów absolutnych za Fryderyka Wilhelma I (1713–1740).

* * *

Mapa będąca przedmiotem poniższych rozważań stanowi w dziejach rozwoju kartografii Brandenburgii pozycję szczególną. Jest to czwarta mapa, którą da się wyróżnić w dziejach rozwoju kartografii brandenburskiej jako swego rodzaju kamień milowy¹. Zatytułowana *Land-Charte Der ChurFürstenthums Brandenburg*, wyrytowana została na dwóch płytach i wydana przez najważniejszego ówczesnego berlińskiego rytownika Georga Paula Buscha († 1756). Ma ona imponujący jak na „brandenburskie” warunki wymiar ok. 830 × 500 mm (ryc. 1)². Szereg cech tej mapy wskazuje na zasadność wysunięcia hipotezy, że powstała ona właśnie w celach propagandowych, a w każdym razie cele te były jednymi z ważniejszych decydujących o jej powstaniu.

Obszar, który mapa prezentuje, to część organizmu państwowego, tworzącego się od początków XVII w., który po 1701 r. przybrał nazwę Królestwa Pruskiego, a które to określenie jeszcze wtedy niezbyt precyzyjnie oddawało jego charakter. Brandenburgia była rdzeniem państwa, jego najważniejszą częścią, zaś jej stolica stała się w XVIII stuleciu miastem stołecznym dla całego kraju. Jej dominacja polityczna, a z czasem i kulturowa nadała państwu charakter, który później w Rzeszy określano pogardliwym mianem „pruskiego”. Początek XVIII wieku to także okres, kiedy Królestwo Pruskie powoli wychodzi z cywilizacyjnego zapóźnienia, starając się dołączyć do wielkiego, europejskiego koncertu mocarstw (dokona się to za panowania następnego władcy, Fryderyka II Wielkiego, 1740 – 1786). Państwo reformuje swoje struktury wewnętrzne, opierając się na nowoczesnym i skutecznym merkantylizmie i dominacji politycznej posiadaczy ziemskich, stanowiących trzon administracji cywilnej i wojskowej.

Autor tej mapy, Jacob Paul baron (*Freiherr*) von Gundling (1673–1731) był historykiem, osobą związaną z dworem króla Fryderyka III/I (1688/1701–1713) ale przede wszystkim blisko Fryderyka Wilhelma I. Dzięki publicznej i otwartej krytyce rozrzutnego, barokowego przepychu dworu swojego pierwszego chlebobdawcy został zauważony, a potem obdarzony zaufaniem przez drugiego króla, dla którego trwonienie pieniędzy skończyło się wraz z dokonaniem koronacji w 1713 roku. Podejście Fryderyka Wilhelma I do zagadnienia oszczędności barwnie odmalował Bernt Engelmänn, zaś w kontekście działania dworu oraz perspektyw naukowych w państwie pruskim jest ono szczególnie istotne³. Gundling był postacią

¹ Po mapach Camerariusza, Svarta i Sansona. Zob. R. Skrycki, *Kartografia Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 36, nr 4, 2004, s. 295–301.

² Staatsbibliothek zu Berlin 2”@Kart. B 554-76.

³ B. Engelmänn, *Prusy. Kraj nieograniczonych możliwości*, Poznań 1984, s. 105.

tragiczną – z jednej strony był zaufanym władcy, który mianował go tajnym radcą oraz *Zeitungsreferentem* (co można by określić jako „referent nowin” czy po prostu „wiadomości”), z drugiej – stał się obiektem niewybrednych żartów królewskich, których król dokonywał na cyklicznych spotkaniach papierosowo-piwnego *Tabakkolegium*. Dość wspomnieć, że po śmierci król kazał pochować swojego odanego dworzanina w beczce od wina.

Gundling był autorem wielu dzieł historycznych i prawnych oraz atlasu, tzw. *Brandenburgisches Atlas*, który wydany w Poczdamie w 1724 r. (a więc w roku, kiedy drukiem ukazała się także niniejsza mapa Brandenburgii) był syntezą wiadomości historyczno-administracyjnych dla Brandenburgii i pruskiej części Pomorza (tak zwanego Pomorza Tylnego i części Przedniego). Treść *Atlasu* nie zawsze koresponduje z treścią mapy, i to także wskazuje na „niegeograficzną” genezę tej ostatniej.

Mapa Brandenburgii Gundlinga to według profesora Wolfganga Scharfe pierwsza autochtoniczna mapa Brandenburgii⁴. Zgodzić się z tą tezą wypada jedynie częściowo. Otóż tenże sam badacz ustalił w odniesieniu do mapy Gundlinga, że „jeśli odrzucić kurtynę chwały to pozostaje nam szkielet mapy Svarta”⁵, wskazał więc na jej wtórność źródłową. Na marginesie warto dodać, że mapa Brandenburgii Olofa Hanssona Svarta (Olaus Johannes Gothus, 1600–1644) to znakomite zdjęcie elektoratu z okresu wojny trzydziestoletniej (1631 r.)⁶. Tak więc mapa Gundlinga, mimo że narysowana, wyrytowana i wydana drukiem na terenie Brandenburgii w podstawowej części – w przypadku mapy części najistotniejszej – oparta była na źródle obcym.

Jaki był cel wykonania tej mapy? Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że czerpała z opracowania sprzed prawie stulecia oraz że w pracę zaangażował się uczony nie mający pojęcia o tworzeniu map – na pewno nie chodziło o uaktualnienie obrazu **kartograficznego** tej części władztwa Hohenzollernów. Sam Fryderyk Wilhelm I nie przejawiał większych zainteresowań nauką i sztuką, a kartografią szczególnie⁷. Dość powiedzieć, że za jego czasów berlińska Akademia Nauk, założona przecież nie tak dawno (1701 r.), mocno podupadła⁸. Jeżeli coś nie miało służyć stworzonej przez niego machinie biurokratyczno-militarnej nie miało widoków na uzyskanie

⁴ W. Scharfe, *Autochthonous and heteronomous cartographic periods as methodologic approach in history of cartography Brandenburg in the 15th to 18th centuries as an example*, <http://lazarus.elte.hu/gb/imcos/scharfe.htm> (03.09.2005).

⁵ W. Scharfe, *Autochthonous and heteronomous...*

⁶ Rękopis mapy przechowywany jest w sztokholmskim Krigsarkivet. W roku 1641 mapę wydała drukarnia po raz pierwszy oficyna Janssoniusa, zaś w 1648 r. Blaeua.

⁷ Zlecone przez Akademię Nauk w Berlinie zdjęcie Petera von Montargues nie zostało dokończzone, zaś już opracowane arkusze pozostały w rękopisie (część z nich obecnie w berlińskiej Staatsbibliothek). Zob. K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski PAU”, t. III, Kraków 1935, s. 9–10.

⁸ S. Salmonowicz, *Fryderyk Wielki*, Wrocław 1996, s. 209–210.

królewskiej łaski. Ciasne horyzonty króla objawiły się w tym przypadku w pełnej rozciągłości – w Europie, w której wzorce francuskie stworzyły nową jakość w nauce, także w kartografii, państwo króla-sierżanta postawiło sobie inne cele, które skutecznie realizowało. W tym przypadku król odszedł od tradycji swojego dziada, Wielkiego Elektora, który próbował przenieść na grunt swego kraju zarówno wzorce holenderskie (np. w dziedzinie rozwiązań ekonomicznych) jak i francuskie (otwierając granice dla uchodźców hugenockich tzw. Edyktem Poczdamskim, wydanym natychmiast po odwołaniu w 1685 roku przez Ludwika XIV tolerancyjnego edyktu nantejskiego).

* * *

Kiedy sięgniemy do naukowo zdefiniowanej teorii propagandy, szereg cech mapy doskonale obrazuje nam uzasadnienie tezy, że mapa miała realizować (również) takie właśnie cele.

A więc przede wszystkim mamy tu do czynienia z propagandą polityczną, która stanowi narzędzie wpływu władzy (w tym przypadku władzy absolutnej, spersonifikowanej w osobie króla) na społeczeństwo i skierowana jest zarówno do obywateli własnych jak i obcych (jest to odpowiednio propaganda wewnętrzna i zewnętrzna)⁹. Poprzez przekaz za pomocą systemu znaków i symboli ma służyć celom określonym przez ideologię państwową¹⁰. Państwo Fryderyka Wilhelma I to państwo scentralizowane, w tym czasie właśnie budujące swoje struktury, które wkrótce miały stać się klasycznymi „pruskimi”. Gdy spojrzymy na kartusz tytułowy, widzimy duży, złożony herb wielopolowy państwa Hohenzollernów (ryc. 2). Abstrahując od faktu, że funkcja propagandowa herbu jest z definicji do niego przypisana, można stwierdzić, że przedstawiając znaki poszczególnych ziem, miał je (ich mieszkańców) wokół idei nowego państwa jednoczyć. A państwo – zarówno w ideologii oświecenia jak i w ideologii pierwszych królów pruskich – to dobro najwyższe¹¹. Ta funkcja integracyjna propagandy określana jest jako stabilizująca, unifikująca i wzmacniająca istniejące struktury (a w tym wypadku – struktury będące wciąż w stadium tworzenia)¹². Szczególnie istotne jest to w okresie budowy nowej formy sprawowania władzy, jaka miała miejsce w pierwszych dziesięcioleciach XVIII wieku. Na marginesie warto dodać, że dwieście lat później, już w innych okolicznościach podobne zadanie propagandy zdefiniował także Lenin (1870–1924)¹³. Według niego „propaganda powinna eksponować na-

⁹ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepa, *Teoria i praktyka propagandy*, Wrocław 1997, s. 35–36.

¹⁰ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepa, *op. cit.*, s. 28, 47–49.

¹¹ P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, Warszawa 1993, s. 133 i n.

¹² B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepa, *op. cit.*, s. 29.

¹³ Lenin wielokrotnie podkreślał, że w warunkach budowania socjalizmu propaganda i agitacja powinny uczyć masy budować nowe społeczeństwo. Zob. G.J. Glezerman, *Leninowskie zasady propagan-*

czelne znaczenie ogólnonarodowych interesów, prymat interesów społeczeństwa nad interesami pojedynczych przedsiębiorstw, interesów kolektywu zaś nad interesami jednostki”¹⁴. W tym przypadku państwo i osoba władcy absolutnego zastąpione zostały przez społeczeństwo i kolektyw, jednak cele i środki propagandy pozostały niezmiennie.

Kartusz tytułowy opatrzony jest rozbudowaną notką o autorze mapy, która zawiera także informację o tym, iż Gundling jest członkiem Akademii Nauk¹⁵. W tym przypadku mamy do czynienia z działaniem propagandowym, opartym na autorytecie samej nauki i człowieka nauki, który niemal automatycznie staje się „ekspertem” w dziedzinie, którą reprezentuje (choć w istocie nie musiał się na niej znać, co zresztą ma miejsce w tym konkretnym przypadku)¹⁶. Element niepolityczny wmontowany w język metaforyczny kartusza dodatkowo podnosi siłę przekazu, a co za tym idzie i jego potencjalną skuteczność.

W kartuszu widoczne są dwie postacie trzymające proporce z orłem elektorskim i królewskim i ten dualizm – elektorat i królestwo był zdaje się jedynym możliwym i dopuszczalnym przez nową ideologię. W tej zewnętrznej formie utrzymał się do 1772 r., kiedy Fryderyk II został królem Prus (a nie w Prusach, jak do tej pory), zaś w przypadku ustroju wewnętrznego aż po drugą dekadę XIX w. i reform wymuszonych traumą wojen napoleońskich. Na cokole z legendą widzimy kolejny znak, który wszedł do kartografii Prus i Brandenburgii po 1701 r. (ryc. 3). Orzeł królewski, mający na piersiach monogram FWR (*Friedrich Wilhelm Rex*), podkreślał nadrzędność królestwa i tytułu królewskiego nad elektorskim, mimo iż to przecież de facto Prusy zostały przyłączone do marchii. W hierarchii ważności tytuł królewski stał jednak wyżej nad elektorskim. Po tej dacie doszło do swego rodzaju wkomponowania orła królewskiego i całej symboliki mu towarzyszącej do kartografii Brandenburgii (lub jej części).

Umieszczony w kartuszu pomnik Wielkiego Elektora, imiennika króla Fryderyka Wilhelma I (co też może wydawać się istotne w swym bardzo czytelnym przekazie) to hołd złożony władcy, który zapoczątkował budowę takiego państwa, jakie dynamicznie rozwijało swój kształt ówczesnie. Na cokole widnieje napis *Gott mit Uns*, który po 1701 r. stał się dewizą Królestwa Pruskiego¹⁷. W tym przypadku mógł także nawiązywać do silnej, niemal dewocyjnej religijności króla, ale

dy partyjnej i jej rola w socjalistycznym społeczeństwie, w: *Informacja, propaganda, opinia publiczna*, wybrał J. Mazurek, Warszawa 1974, s. 29. W tym miejscu dziękuję dr Małgorzacie Gałęziowskiej za cenne wskazówki bibliograficzne.

¹⁴ G.J. Glazerman, *op. cit.*, s. 35–36.

¹⁵ *Ausgefertiget von J.[acob] P.[aul] Fr.[eiherr] von Gundling, Königl.[ichen] Geheimten Raht und Praesidenten der K.[önigliche] Societ.[ät] der Wissenschaft.[en]*.

¹⁶ M. Szulczewski, *Propaganda polityczna. Pojęcia, funkcje, problemy*, Warszawa 1971, s. 119–121.

¹⁷ R.-G. Werlich, *Die Wappen König Friedrichs I. in Preussen. Pommersche Bezüge und preussische Staatsheraldik in Hinterpommern im Jahre 1709*, „Pommern”, Jg. 39, 2001, H. 4, s. 5.

chyba i do panującej w Brandenburgii względnej tolerancji wobec innych wyznań. Tolerancji, która pozwalała budować w zgodzie i z korzyścią dla państwa. Bogini Ceres wraz z całą symboliką leśno-agrarną podkreśla rolniczy charakter regionu. Te elementy w barokowym języku metafor miały swoją ściśle określoną funkcję i dla odbiorcy w epoce stanowiły czytelną informację¹⁸. Również one były jednym z elementów zastosowanej propagandy¹⁹.

O ile w tym symboliczno-ikonograficznym przekazie, dość klarownym i jednoznacznym, nie powinno dochodzić do nadużyć interpretacyjnych, o tyle w drugi aspekt propagandowego przekazu mapy, na który należy zwrócić uwagę, stanowi już pełną i świadomą manipulację informacją, a co za tym idzie i świadomością odbiorców. Informacja została więc celowo zafałszowana.

Państwo pruskie tego okresu charakteryzuje, obok powstawania klasycznych form biurokratyczno-administracyjnych również rozbudowywany na niespotykaną do tej pory w tej części Europy skalę militarizm. Do legendy panowania Fryderyka Wilhelma I weszły słynne kompanie grenadierów – olbrzymów, dryl wojskowy, oparcie się często również w administracji, na oficerach, w większości reprezentantach starych rodów junkierskich. To właśnie ten władca wprowadził modę na noszenie przez monarchów munduru wojskowego. Ten aspekt funkcjonowania państwa znajduje również swoje odbicie w przekazie kartograficznym.

W niewielkim fragmencie kartusza spoza herbu ukazują się werble, piki, sztandary, działa, jednym słowem – atrybuty militarne. Insignia użyte z pełną premedytacją dla podkreślenia siły państwa, które przecież w okresie panowania Fryderyka Wilhelma I praktycznie nie prowadziło wojen. To marginalne preludium ma swoje rozwinięcie w treści mapy: całe państwo króla – sierżanta wprost aż roi się od twierdz. Choć w legendzie opisane są one jako tak zwane miasta bezpośrednie (a więc podległe jedynie władcy), otrzymały powszechnie stosowaną wtedy w kartografii sygnaturę twierdzy, czytelny znak dla potencjalnego odbiorcy mapy. Oznaczono tak wszystkie miejscowości będące siedzibami powiatów oraz liczne inne. Jeśli zwrócimy uwagę tylko na wycinek mapy pokazujący Nową Marchię (ryc. 4), a więc obszar Brandenburgii na wschód od Odry obejmujący w zaokrągleniu trzecią część elektoratu, naliczyć ich możemy aż 14, podczas gdy jest tu tylko 9 jednostek administracyjnych (z czego 8 dodatkowo wyróżniono kolorem)! W rzeczywistości były tu ledwie 2 ufortyfikowane miasta: Kostrzyn i Drezdenko. Gdyby za wiarygodne brać proporcje wykreślenia tychże a za punkt odniesienia jedną

¹⁸ Analizę symboliki zamieszczanej na mapach Pomorza, często zbieżnej ze stosowaną w kartografii brandenburskiej dał R. Skrycki, *Elementy nautyczne i motywy związane z symboliką morską na mapach Pomorza Zachodniego XVI–XVIII wieku*, „Stargardia. Rocznik Muzeum w Stargardzie”, t. IV, 2004, s. 149–166 oraz w jęz. angielskim: *Nautical elements and nautical motifs as presented on 16–18th century maps of Pomerania*, „Studia Maritima”, Vol. XVIII, 2005, s. 5–24.

¹⁹ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociełka, *op. cit.*, s. 104.

z najważniejszych twierdz państwa – Kostrzyn, wtedy mielibyśmy do czynienia z bardzo silnie ufortyfikowanymi wschodnimi rubieżami Rzeszy. Możemy mówić więc w tym przypadku o silnie dezinformacyjnej funkcji przekazu propagandowego, co służyć miało z jednej strony kształtowaniu wizerunku państwa na zewnątrz, z drugiej stanowiło obrazową prezentację oficjalnej doktryny państwowej.

* * *

Nawet jeżeli uznamy, że mapa Gundlinga powstała niezależnie od królewskiej inspiracji (nic o takowej nam nie wiadomo), to doskonale wpisuje się ona w proces tworzenia nowej struktury państwa. Co za tym idzie, autor mapy stał się wyrazicielem i propagatorem oficjalnego kierunku w budowie nowego oblicza Królestwa Pruskiego. Stał się także znakomitym uczniem takich „klasyków” propagandy państwowej uprawianej poprzez naukę i sztukę, jak Richelieu (1585–1642), opłacający literatów i członków paryskiej Akademii Nauk czy Ludwik XIV, który był mistrzem w kreowaniu własnego wizerunku i obrazu swojego kraju²⁰. Jeśli teoretycy propagandy uważają, że w dobie nowożytnej wraz z udoskonaleniem druku narodziła się propaganda drukowana (prasa, druki ulotne, itp.)²¹, to chyba z pełnym przekonaniem można wysunąć również taką tezę, że na jednym z kolejnych etapów jej rozwoju pojawiła się także i mapa. Choć nic nie wskazuje, by tego typu zadanie powierzano jej nazbyt często, to w dziejach rozwoju kartografii trafiają się momenty, gdy przekaz propagandowy stanowił mniej lub bardziej istotny powód stworzenia mapy²². Szczególne chyba odniesienie może mieć to zjawisko w państwach, gdzie korzystanie z nowinek naukowych ograniczone było różnymi czynnikami, zaś potrzeba manipulacji świadomością społeczną była wpisana w ideologię państwa, a w każdym razie była jej nieodzowną częścią.

THE MAP AS AN INSTRUMENT OF PROPAGANDA (BASED ON EXAMPLE OF MAP OF BRANDENBURG BY JACOB PAUL VON GUNDLING, 1724)

Summary

Old maps very often become with object of researchers' interest many different disciplines, not only historians and cartographers. Among many aspects of map, it pays attention often their non – geographical content. The one of them – the propagandist function of map is the subject of this article. It is illustrated by the example of map of Brandenburg by Jacob Paul von Gundling.

²⁰ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepka, *op. cit.*, s. 14.

²¹ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepka, *op. cit.*, s. 13–14.

²² Por. artykuł P. Grabowskiego, *Okolicznościowa mapa Polski z 1910 roku jako źródło informacji historycznych i dydaktycznych* zamieszczony w niniejszym tomie.

Map was made in 1724. It was first map of Brandenburg engraved and printed in Brandenburg. The task to praise ruler's name – king Friedrich Wilhelm the First – and giving cartographical – iconographic ideological information. It all was connected to creation new structures of kingdom: centralized, bureaucratized and militarized. Ideological basis on which were created country we can find in reflection in presented map.



Ryc. 1. Mapa Brandenburgii J.P. Gundlinga (zbiory własne autora).



Ryc. 2. Kartusz tytułowy mapy Gundlinga.



Ryc. 3. Orzeł królewski na cokole z legendą



Ryc. 4. Wycinek mapy Gundlinga przedstawiający Nową Marchię